

УДК (UDC) 94 (477.63./65) «1941/1944» Голокост
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2024.3\(47\).747](https://doi.org/10.33782/eminak2024.3(47).747)

JEWISH FORCED-LABOR CAMPS ALONG THE ROAD KRYVYI RIH – DNIPRO (DNIPROPETROVSK) (BASED ON ORAL HISTORY SOURCES)

Roman Shliakhtych

Dnipro National University named after O. Honchar (Dnipro, Ukraine)

e-mail: shliakhtych_rp@kneu.dp.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5877-3522>

ABSTRACT

The purpose of the research paper is to highlight, based on oral testimonies, the organization of the camps, the nature of work in them, the daily life of the imprisoned Jews, the terror and repression applied to them by the camp guards, and the survival strategies of the prisoners.

The scientific novelty is in using oral video testimonies to reveal various aspects of existence in forced-labor camps. The information contained in these sources makes it possible to reconstruct the past histories of the lives and deaths of the prisoners of those camps from the point of view of the victims and witnesses. Such an approach to the history of forced-labor camps, which were located along the road Kryvyi Rih – Dnipropetrovsk, is applied for the first time. In addition, memories from the specified oral history collections about German forced-labor camps along the road Kryvyi Rih – Dnipropetrovsk are analyzed.

Conclusions. German forced-labor camps for Jews were important for the construction of the road from Kryvyi Rih to Dnipropetrovsk. Those camps were established during the fall of 1941 – the winter of 1942, and by the end of 1943 they were all liquidated. The main purpose of the camps was to kill Jews through hard physical labor. Therefore, no basic sanitary and hygienic conditions were provided in the camps, there was no medical treatment, and people could be killed for the slightest misdeed. Some prisoners lived in such conditions for more than a year, and during that time, their physical and moral well-being only deteriorated.

Prisoners' survival strategies in forced-labor camps included unsociability, as any information about escape plans could be passed on to camp guards; exchange of food and clothing, which gave prisoners the opportunity to survive; active or passive resistance, which created conditions for escape and, finally, prepared or spontaneous escape from the camp.

In addition to grueling physical labor, various forms of violence were applied against Jews in the camps. In all cases, the perpetrators of the violence were the persons who escorted and guarded the Jews. They were Germans, Latvians/Lithuanians, members of other military units, and local policemen.

Funding. This project received funding through the EURIZON project funded by the European Union under Grant Agreement No. 871072. This research was also made possible by access to sources from the Visual History and Education Collection of the Shoah Foundation (University of Southern California, USA).

Keywords: Holocaust, German force-labor camps, survival strategies, violence, oral testimony

ЄВРЕЙСЬКІ ТАБОРИ ПРИМУСОВОЇ ПРАЦІ НА ТРАСІ КРИВИЙ РІГ – ДНІПРО (ДНІПРОПЕТРОВСЬК) (ЗА МАТЕРІАЛАМИ УСНОІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ)

Шляхтич Роман

Дніпровський національний університет імені О. Гончара (Дніпро, Україна)

e-mail: shliakhtych_rp@kneu.dp.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5877-3522>

АНОТАЦІЯ

Мета статті – висвітлення, на основі усних свідчень, організації таборів, характеру праці у них, повсякденного життя ув'язнених євреїв, терору та репресій, які застосовувались до них охоронцями таборів, стратегій виживання в'язнів.

Новизна роботи полягає у використанні усних відеосвідчень для розкриття різних аспектів існування у таборах примусової праці. Інформація, яка міститься у цих джерелах, дала змогу відтворити історію життя та смерті в'язнів цих таборів з точки зору жертв і свідків. Такий підхід до історії таборів примусової праці, які розташовувались уздовж траси Кривий Ріг – Дніпропетровськ, застосовується вперше. Крім того проаналізовано спогади із зазначених усноісторичних колекцій про німецькі табори примусової праці на трасі Кривий Ріг – Дніпропетровськ.

Висновки. Німецькі табори примусової праці для євреїв мали важливе значення для будівництва траси між Кривим Рогом і Дніпропетровськом. Ці табори створювались протягом осені 1941 – зими 1942 років і до кінця 1943 року всі вони були ліквідовані. Головною метою таборів було вбивство євреїв важкою фізичною працею. Тому, у таборах жодним чином не забезпечувались елементарні санітарно-гігієнічні умови, не було ніякого лікування, а за найменшу провину людей могли вбити. У таких умовах деякі в'язні мешкали більше року і за цей час їх фізичний і моральний стан лише погіршувався.

Стратегії виживання в'язнів у таборах примусової праці передбачали: замкненість, адже будь-яка інформація про плани щодо втечі могла бути передана охоронцям табору; обмін продуктами й одягом, який давав можливість вижити в'язням; активний або пасивний супротив, який створював умови для втечі і, нарешті, підготована або спонтанна втеча з табору.

Крім виснажливої фізичної праці у таборах застосовувались різні форми насилля по відношенню до євреїв. В усіх випадках винуватцями цього насилля були особи, які конвоювали та охороняли євреїв. Це були німці, латиші/литовці, члени інших військових формувань, місцеві поліцаї.

Фінансування. Це дослідження було профінансоване через проект EURIZON, який фінансується Європейським Союзом за грантовою угодою № 871072. Також це дослідження було здійснено завдяки доступу до джерел із колекції Visual History and Education of the Shoa Foundation (Університет Південної Каліфорнії, США).

Ключові слова: Голокост, німецькі табори примусової праці, стратегії виживання, насилля, усні свідчення

Вступ

Усна історія сьогодні це один з важливих і перспективних методів дослідження, особливо відносно історії 20 ст. Однією з важких сторінок української історії цього часу є події Другої світової війни і, зокрема, Голокост на українських землях. У ході геноциду єврейського населення в Україні було вбито близько півтора мільйона євреїв. У радянській історіографії ця тема не

висвітлювалась через своєрідну ідеологічну політику. Сьогодні події Голокосту в Україні перетворюються на окрему складову дослідження періоду нацистської окупації, в яких окрім архівних матеріалів важливо використовувати й усноісторичні джерела, які зберігаються у двох відомих колекціях: Yahad-In Unum (м. Париж, Франція) та Institute for Visual History and Education of the Shoah Foundation, University of Southern California, USA (далі – Фонд ШОА). Ці джерела дають можливість висвітлити нацистські злочини очима жертв та очевидців, що є важливим для об'єктивного висвітлення подій Голокосту.

Одним з малодосліджених сюжетів нацистської окупації Дніпропетровщини є німецькі табори примусової праці для євреїв. Вони розташовувались, переважно, вздовж транзитного шляху ДГ IV – один з його відрізків проходив територією Дніпропетровщини від міста Кривий Ріг до Дніпропетровська і далі на схід до Донецька. Загалом, цей транзитний шлях мав поєднати Львів і Таганрог. ДГ IV планувався як продовження будівництва автобану в Сілезії та був пов'язаний зі шляхом Бреслау-Глейвіц до Райху¹. Він мав стратегічне значення для німецького військового командування, адже планувалось, що він буде використовуватись для переміщення військ і техніки Вермахту із Заходу на лінію фронту. Тому його будівництво вважалось одним з пріоритетних завдань німецького військового керівництва.

Для будівництва цього шляху залучали як місцевих мешканців із навколишніх сіл, так і єврейське населення та військовополонених. Проте, між цими групами населення була суттєва відмінність – мешканці сіл, як правило, використовувались примусово, але вважались вільними, тобто їх пересування не обмежували, а після роботи вони повертались до своїх осель. Натомість євреї та військовополонені були сконцентровані у спеціальних таборах. Зазвичай євреї концентрувались окремо від військовополонених. Вони мешкали у нелюдських умовах і до кінця 1943 р., хто не зміг втекти із цих таборів, були вбиті.

Отже, *метою статті* є висвітлення, на основі усних свідчень з відео архівів зібраних командами Yihad-In Unum і Фонду ШОА, організації таборів, характеру праці у них, повсякденного життя ув'язнених євреїв, терору та репресій, які застосовувались до них охоронцями таборів, стратегій виживання в'язнів.

Огляд літератури

У радянський час в історіографії тема про німецькі табори примусової праці майже не висвітлювалась. Тим більше не було робіт в яких наголошувалось на тому, що такі табори були створені спеціально для знищення працею єврейського населення. Одним з перших істориків у вітчизняній історіографії, який згадав про єврейські трудові табори уздовж траси Кривий Ріг – Дніпропетровськ, був О. Круглов. У 1997 р. на основі німецьких документів в одній зі своїх робіт ним зафіксовано наявність таких таборів і знищення у них євреїв Сталіндорфського району². В іншій відомій роботі «Голокост в Україні:

¹ Анґрік А. Знищення та праця: євреї і Транзитний шлях IV в Центральній Україні. *ШОА в Україні: історія, свідчення, увічнення* / За редакцією Рея Брандона та Венді Лауер. Київ: «Дух і літера», 2015. С. 267.

² Круглов О. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий, Могильов-Подольский, 1997. С. 57.

Райхскомісаріат «Україна», генерал-губернаторство «Трансністрія»³ дослідник поглибив інформацію про трудові табори. У цій праці розкрита система управління вказаними таборами та розкрито злочини щодо єврейського населення, які чинились у них. Також автори уточнюють села, де були створені табори примусової праці: Новосьоловка, Авдотіївка, Широке, Новоюліївка, Вишневе, Софіївка, Любимівка, Преображенка тощо. У таборах цих сіл утримувалось переважно єврейське населення із сусідніх єврейських колоній і поселень, а також з Кривого Рогу.

Інший історик, О. Найман, у своєму дослідженні «Історія євреїв України» у розділі про нацистську окупацію подає таблицю гетто та трудових таборів, які існували на території України. Щодо Дніпропетровської області він виділяє два села, де були єврейські трудові табори – це села Любимівка та Широке⁴. Правда, ні опису цих таборів, ані час їх існування у роботі не вказані.

Про табори примусової праці для євреїв уздовж транзитного шляху ДГ IV писала й українська дослідниця О. Радченко⁵. На основі широкого кола джерел вона висвітлює історію таборів примусової праці для євреїв на відрізку шляху між Уманню та Кіровоградом, але подає інформацію і про табори в с. Широкому та с. Любимівка.

Важлива інформація стосовно трудових таборів і гетто вміщена у різноманітних довідниках. Так, у 2000 р. виходить «Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України». У цій праці згадується про два гетто в селах Любимівка та Широке, а також про трудовий табір для єврейського населення у с. Ново-Вітебськ⁶.

Сюжети про єврейські трудові табори на Криворіжжі знайшли своє відображення й у дисертації Н. Гандрабури. Авторка, у контексті аграрної політики нацистів у генеральній окрузі «Дніпропетровськ», висвітлює і роботу трудових таборів, переважно у Софіївському районі⁷. Правда, вона робить наголос на залученні місцевих селян до будівництва транзитного шляху ДГ IV, але про єврейські табори, в яких теж працювали євреї-селяни, не згадує.

Про трудові табори в районі траси Кривий Ріг-Дніпропетровськ йдеться й у книзі споминів «Свіча пам'яті». Автори також наголошують лише на таборах у селах Широкому та Любимівка. На основі спогадів очевидців висвітлюються деякі аспекти життя ув'язнених, а також розповідається про ліквідацію таборів протягом 1942-1943 рр.⁸ Інформація про табори примусової праці для євреїв у цьому районі вміщена у збірнику спогадів, який підготував Б. Забарко⁹. Так, у

³ Круглов О., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснестрия». Днепро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «ЛИРА», 2016. С. 163-165.

⁴ Найман О. Історія євреїв України. Київ, 2003. С. 449.

⁵ Радченко О. Принудительный труд евреев на строительстве дорог на участке между Уманью и Кировоградом, 1942-1943 гг. *Голокост і сучасність*. 2019. № 1 (17). С. 48-74.

⁶ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упорядник М.Г. Дубик. Київ, 2000. С. 64.

⁷ Гандрабура Н. Село генеральної округи «Дніпропетровськ» (1941-1944): визиск, виснаження та наслідки: дис... к. іст. н.: 07.00.01 – Історія України. Кривий Ріг-Миколаїв, 2017. С. 91.

⁸ Свіча пам'яті. До 60-річчя визволення Криворізького району від німецько-фашистських загарбників. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2004. С. 401-402.

⁹ Мы хотели жить... Свидетельства и документы. Книга 2 / Ред.-сост. Б. Забарко. Киев: Дух і Літера, 2014. 794 с.

спогадах Хаїма Шулькіна йдеться про його перебування в таборах у с. Широкому та с. Любимівка.

Також свідчення жертв та очевидців Голокосту можна знайти у збірнику документів, який підготував А. Венгер¹⁰. Ця робота присвячена Сталіндорфському єврейському національному району, який знаходився якраз між Кривим Рогом і Дніпропетровськом. Багато євреїв із сіл цього району протягом 1941-1943 рр. були залучені до будівництва шляху ДГ IV та стали в'язнями німецьких таборів примусової праці. Матеріали, які вміщені у роботі А. Венгера, дають можливість простежити формування цих таборів, а також долі людей, які до них потрапили.

Окремо слід відзначити, що в українській історіографії Голокосту вже є ціла серія досліджень, де використовуються матеріали з Яхад-Ін Унум і Фонду ШОА. Так, дослідник Р. Михальчук у своїй статті¹¹ розкриває потенціал цих двох колекцій для дослідження історії Голокосту в Райхскомісаріаті «Україна». Зокрема, він наголошує на тому, що ці джерела необхідно використовувати для формування широкого контексту розуміння подій Голокосту. Також, порівнюючи вказані колекції, автор доходить висновку, що на основі свідчень очевидців і жертв Голокосту можна дослідити проблеми пов'язані з відчуженням майна євреїв, дискримінацією єврейського населення, а також відтворити картину масових вбивств євреїв. Інші дослідники у своїх роботах використовували матеріали з якоїсь однієї колекції. Так, усноісторичні свідчення з колекції Яхид-ін Унум використовували у своїх роботах В. Зілінський¹², Р. Шляхтич¹³, А. Хоптяр¹⁴ та Ю. Капарулін¹⁵. Автори на основі свідчень очевидців розкривають різні аспекти Голокосту в регіонах, які вони досліджують. Матеріали з колекції Фонду ШОА представлені у роботах М. Гавришко¹⁶ та

¹⁰ Сталіндорфський район: документи та матеріали / укладач А. Венгер. Київ: БО «БФ «Меморіал Голокосту «Бабин Яр», 2021. 340 с.

¹¹ *Mykhalchuk R.* Holocaust oral history sources in the educational and scientific discourse (based on the sources of the Shoah Foundation of the University of Southern California and Yahad-In Unum in France). *International multidisciplinary scientific and practical Internet conference «Innovative projects and paradigms of international education»*. Georgia, Tbilisi, Ukraine, Kyiv, February 28 – March 1, 2023. P. 118-121.

¹² *Zilinskiy V.* "They Were Killed on the Spot": the Destruction of Jews During the Nazi Occupation in the Territory of the Lviv Region. *Вісник Львівського університету. Серія: Історична*. 2019. Спецвипуск. С. 340-360.

¹³ *Шляхтич Р.* Голокост у сільській місцевості Дніпропетровської області (за матеріалами свідчень очевидців з архіву Yahad-In Unum). *Roxolania Historica*. 2019. Vol. 2 (17). С. 188-198. DOI: <https://doi.org/10.15421/30190212>; *Shliakhtych R., Mykhalchuk R.* Local police and the Holocaust in the general district "Dnipropetrovsk" (Evidence from the districts of Kryvyi Rih and Stalindorf). *Intermarum: історія, політика, культура*. 2022. Вип. 11. С. 83-102. DOI: <https://doi.org/10.35433/history.112040>

¹⁴ *Хоптяр А.* Голокост у Кам'янець-Подільській області: хронологія, механізми, методи винищення єврейського населення (липень 1941 – січень 1943 рр.). *Український історичний журнал*. 2020. № 3. С. 90-103. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.03.090>

¹⁵ *Kaparulin Y.* The Holocaust in Southern Ukraine: The Response of Survived Jews of Kalinindorf District after the German Occupation. *Colloquia Humanistica*. 2020. Vol. 9. P. 153-180. DOI: <https://doi.org/10.11649/ch.2020.011>

¹⁶ *Гавришко М.* Згвалтування у сховках: сексуальне насильство під час Голокосту в Україні. *Голокост і сучасність: студії в Україні і світі*. 2019. № 1 (17). С. 10-30; *Havryshko M.* Sexual Violence in the Holocaust: Perspectives from Ghettos and Camps in Ukraine. *Heinrich Böll Stiftung*. 18.05.2020. URL: <https://ua.boell.org/en/2020/05/18/sexual-violence-holocaust-perspectives-ghettos-and-camps-ukraine>

Н. Івчик¹⁷. Дослідниці висвітлюють сексуальне насильство над євреями. Великий пласт інформації про таке насильство можна знайти у спогадах жертв Голокосту.

Отже, життя та смерть, а також можливості для виживання в єврейських трудових таборах на території Дніпропетровської області у сучасній українській історіографії подані доволі фрагментарно. Більше відомостей про ці табори, а також поглиблену інформацію про їх організацію та повсякденне життя єврейського населення у них, подано у роботах зарубіжних дослідників. Однією з перших спроб комплексно дослідити формування цих таборів та життя у них євреїв зробив у своїй статті А. Ангрік¹⁸. Він доволі детально зупиняється на організації цих таборів, залученні до них єврейського населення. Також автор наголошує, що ці табори були одним з методів фізичного знищення євреїв України, адже всі вони були ліквідовані протягом 1943 р. Географічний регіон його дослідження – Центральна Україна, через яку проходив один із відрізків шляху.

Інша відома дослідниця Голокосту В. Лауер у книзі «Творення нацистської імперії та Голокост в Україні»¹⁹ висвітлює різні аспекти Голокосту на території Житомирщини. Окремий розділ роботи присвячений таборам примусової праці у районі шляху ДГ IV. Дослідниця розкриває систему управління будівництвом, наголошуючи на провідній ролі СС у цьому процесі. Також підкреслює, що відносини у таборах примусової праці між євреями й охоронцями, а також цивільними робітниками були складними. Деякі цивільні працівники й охоронці намагались допомогти євреями, а були і такі, що знущались над ними та брали участь у їх вбивствах. Про табори примусової праці для євреїв йдеться й у роботі М. Діна²⁰. Він розкриває різні аспекти функціонування цих таборів, зокрема, їх ліквідацію протягом 1943 р.

Отже, роботи сучасних істориків засвідчують, що історія таборів примусової праці євреїв на території Дніпропетровської області висвітлена фрагментарно. Найбільш розробленими є сюжети щодо організації й управління цими таборами, а також деякі аспекти масових вбивств євреїв під час ліквідації таборів протягом 1943 р. Натомість, залишається малодослідженим питання повсякденного життя у таборах, стратегій виживання, спроб втечі тощо. Ці аспекти неможливо досліджувати без залучення усної історичної джерел.

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Спільним для колекцій Яхад-Ін Унум і Фонду ШОА є те, що у цих спогадах йдеться про події Голокосту на території, в тому числі, Дніпропетровської області. Відео інтерв'ю з колекцій обох центрів є чітко структурованими: спочатку розглядається життя єврейських спільнот до Голокосту, а вже після цього свідки та жертви розповідають про власний досвід під час нацистської

¹⁷ Івчик Н. Гендерно-мотивоване насильство у часи Голокосту. *Суспільно-політичні та історичні аспекти розвитку сучасної єврейської громади України: європейський контекст*. Київ: ІПіЕнд ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2022. С. 329-344.

¹⁸ Ангрік А. Знищення та праця... С. 264-311.

¹⁹ Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. Київ: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. 368 с.

²⁰ Dean M. Forced Labor Camps for Jews in Reichskommissariat Ukraine: The Exploitation of Jewish Labor within the Holocaust in the East. *Eastern European Holocaust Studies*. 2022. Vol. 1. P. 1-22. DOI: <https://doi.org/10.1515/eehs-2022-0002>

окупації. Але, принциповою відмінністю між ними, є методологія цих інтерв'ю. Команда Yahad-In Unum збирає свідчення, переважно, очевидців Голокосту. Тобто, це місцеві мешканці-неєвреї, які бачили епізоди єврейського геноциду в тій місцевості, де вони мешкали. Тому, для них події Голокосту це певний фон, на якому відбувалося їх життя упродовж нацистської окупації. Деякі з опитаних командою людей примусово залучались до різних етапів Голокосту. Йдеться про так звані «small death jobs», яких виділив у своїх дослідженнях засновник Yahad-In Unum Патрік Дюбуа²¹. В українській історіографії про цю категорію людей є дослідження Р. Михальчука²². Це були візники, яких залучали до перевезення євреїв до місця страти, місцеві селяни, яких змушували закопувати трупи після розстрілу й інші. Загалом, команда французьких дослідників зібрала понад 90 інтерв'ю мешканців Дніпропетровщини, які бачили події геноциду євреїв. І майже у половині з них є сюжети про табори примусової праці на трасі Кривий Ріг – Дніпропетровськ.

Натомість, команда Фонду ШОА збирала, переважно, спогади жертв Голокосту, яким вдалося врятуватись. Важливість цих інтерв'ю полягає у тому, що люди розповідають про ті події, які стались з ними або їх рідними на їх очах. Власне, для багатьох інтерв'ю – це основна частина відео. Тут респонденти пригадують доволі детально, як вони рятувались, де вони перебували у час окупації, з ким спілкувались, пригадують місцевих поліцаїв та їх ставлення до них, розповідають про трудові табори, місця вбивства й утримання євреїв у місті та сільській місцевості. Часто пригадують прізвище та ім'я своїх родичів і знайомих, які загинули під час Катастрофи.

Ті респонденти, які опинились у таборах примусової праці, описують свої стратегії виживання в цих умовах, взаємовідносини між в'язнями, побутові умови у таборах, а також момент своєї втечі та подальший порятунок. Загалом, лише про табори примусової праці на відрізку траси ДГ IV, йдеться у більше ніж 30 відеосвідченнях.

Отже, хоча аналіз історіографії засвідчує недостатню вивченість історії таборів примусової праці на трасі Кривий Ріг – Дніпропетровськ, але наявна джерельна база дає можливість розкрити багато аспектів життя та смерті єврейського населення у цих таборах.

СТВОРЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ТАБОРІВ ПРИМУСОВОЇ ПРАЦІ

Сьогодні відомо, про щонайменше вісім сіл уздовж траси Кривий Ріг – Дніпропетровськ, де розмішувались табори примусової праці для євреїв. Це такі села як: Новоселівка, Авдотіївка, Широке, Новоюліївка, Вишневе, Софіївка, Любимівка та Вільний Посад²³. Ці табори знаходились у подвійному підпорядкуванні. З точки зору формування робочої сили, вони підпорядковувались головній будівельній ділянці СС у Кривому Розі, яку з березня 1942 до березня 1943 р. очолював в якості інспектора оберфюрер СС

²¹ Дюбуа П. Хранитель спогадів. Київ: Дух і Літера, 2011. 336 с.

²² Mikhalychuk R. "Small death jobs": the role of forced civilian persons in the Nazi plans of the Holocaust in the General District of Volyn-Podillia (on the materials of Yahad-In Unum). *Східноєвропейський історичний бюлетень [East European Historical Bulletin]*. 2020. Issue 15. P.157-165. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.15.205144>

²³ Круглов О., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине... С. 163-165.

Гайнс Рох. А будівельними роботами керувала військово-будівельна Організація Тодт, штаб якої теж знаходився в Кривому Розі. Охорону дороги та таборів протягом 1942 р. несла 3-тя рота поліцейського охоронного батальйону, штаб її, так само, знаходився у Кривому Розі і вона мала свої опорні пункти на Криворіжжі – села Малософіївка, Любимівка та Довгинцево²⁴ (сьогодні це частина міста Кривий Ріг – *Авт.*). Більш детально про охорону таборів йдеться у роботі А. Анґріка. Досліднику вдалось віднайти документи, які засвідчують, що принаймні з літа 1942 р. на відтинку траси між Кривим Рогом і с. Софіївка несли службу ще й 27 і 28 шуцманшафт-батальйони сформовані з прибалтійців, а також козацький 111-й батальйон. Всі вони, так само, мали місцем своєї дислокації Кривий Ріг²⁵. Про те, що табори примусової праці охороняли не лише німці, свідчили й їх колишні бранці. Так, Марія Кацап розповідала, що вона потрапила у табір, який знаходився недалеко від с. Красіно (ймовірно, с. Новоселівка – *Авт.*). Головним у таборі був німець, а охоронцями були литовці та латиші²⁶. Інші свідки теж підтверджують, що їх конвоювали до табору й охороняли латиші або литовці²⁷.

Перші табори на трасі були створені у селах Новий Посад, Авдот'ївка, Софіївка та Новоселівка²⁸. Сьогодні, зі спогадів очевидців і жертв, можемо відтворити багато аспектів виживання євреїв у цих та інших таборах на трасі між Кривим Рогом і Дніпропетровськом. Так, ще до ліквідації гетто у с. Кам'янка, частину місцевих євреїв відвезли до трудового табору у с. Авдот'ївка. Місцева мешканка із с. Авдот'ївка згадувала, що восени 1942 р. до села привезли близько 200 євреїв із сіл Кам'янка та Ізлучисте. Їх помістили у табір і серед них були лише дорослі. Діти й інші родичі цих людей були розстріляні в кінці травня 1942 р. під час ліквідації гетто у Кам'янці. Коли про це дізнались у таборі, цілий день з нього було чути крик.

Працювали євреї з табору на будівництві греблі. Їм привозили землю, а вони її насипали на греблю. Під час роботи їх охороняли німці. Свідок запам'ятала, що німці для знуцання декілька разів заганяли у холодну воду вагітну єврейську жінку та дивились, чи зможе вона виплисти. Всіх євреїв з цього табору вивезли восени 1943 р. у район Софіївки та подальша їх доля для свідка невідома²⁹.

Частину євреїв з Кам'янки також відправили до табору у с. Новоюліївка. Тут євреї працювали на будівництві дороги. Загалом, як свідчать майже всі свідки, в усіх таборах на трасі робота була організована майже однаково. Ділянки траси були поділені на відрізки між таборами і на кожному з них головним був майстер, як правило, місцевий мешканець із сусідніх сіл. Він слідкував за роботою, але охороняли євреїв німці, латиші/литовці, або члени 111-го козацького батальйону. Жінки носили каміння, а чоловіки його обробляли та клали на дорогу. Приміром, колишні мешканці с. Кам'янка Ілля Болтянський і Бася Резнік влітку 1942 р. опинились у таборі в с. Новоюліївка. Так, Ілля

²⁴ Ibid. С. 163.

²⁵ Анґрік А. Знищення та праця... С. 302.

²⁶ Visual History Archive, USC Shoah Foundation (далі – VHA, USC ShF). Katsap M. (1997, June 22). Interview 30631. Interview by Boris Yablochnik.

²⁷ Див. свідчення: VHA, USC ShF. Maidanskaia R. (1996, May 09). Interview 14760. Interview by Eugenia Lamihov; Kiselkov A. (1997, November 16). Interview 37941. Interview by Maria Lackman.

²⁸ Круглов О., Уманський А., Щупак И. Холокост в Україні... С. 163.

²⁹ Yahad-In Unum's Archives (Paris, France) (YIU). Testimony n. 1081U.

Болтянський згадував, що у таборі на момент, коли він там опинився, було близько 2 000 в'язнів. Вони мешкали у стайні, спали на підлозі або в яслах, а замість ліжка була солома. Він, разом з іншими чоловіками, працював у каменоломні в районі с. Софіївка, де вони добували каміння для будівництва траси. Технологія видобутку була наступною: каміння спочатку підривали, а потім кайлами доводили до потрібних розмірів³⁰. І вже у такому вигляді відправляли на трасу.

Більш детально про умови роботи на трасі згадувала інша колишня ув'язнена Раїса Майданська. Вона знаходилась у таборі в с. Вільний Посад. Люди в таборі мешкали у 3-4 свинарниках, які були огорожені колючим дротом. На думку Раїси Майданської, там було близько 350 осіб. Ділянка траси, на якій працювала свідок разом зі своєю матір'ю та сестрою, знаходилась за 8 км від табору. Разом з ними на ділянці працювало ще 5 осіб і кожен з них виконував свою роботу, а саме: одні розколювали каміння, інші – їх вкладали на ділянку дороги, а ще інші – носили каміння та щебінь. На відстані 20-25 метрів від них працювала інша ланка і так по всій трасі. Керував їхньою роботою німець на ім'я Макс³¹. Неодноразовими були випадки, коли люди під час роботи на трасі, втрачали сили та падали від перевтоми, або від переохолодження. Цих людей відразу вбивали.

Отже, умови роботи на трасі були важкими й одноманітними. Ще більше поглиблював одноманітність розпорядок дня за яким жили в'язні, а також відсутність елементарних санітарних умов.

Розпорядок дня в усіх таборах на трасі був подібним. Прокидались в'язні о 4 ранку та працювали на трасі до 18.00 без перерви. Після роботи, якщо була така можливість, йшли до річки та мились, а якщо не було, то йшли назад у табір. На сніданок їм давали від 100 до 300 грам хліба з висівками та «каву», а ввечері вариво із пшона та мерзлих овочів³². У деяких таборах, як-от у таборі в с. Широкому, зранку, перед тим як йти на роботу, проводилась перевірка в'язнів. Їх викликали за прізвищами і якщо хтось не виходив із приміщення на перевірку, наприклад через хворобу, його вбивали³³.

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ В'ЯЗНІВ У ТАБОРАХ ПРИМУСОВОЇ ПРАЦІ

Через деякий час перебування у таборах люди починали «замикатись у собі» – це була природня реакція на те, що вони бачили навколо себе. Одні люди божеволіли у таких умовах³⁴, інші намагалися менше спілкуватись з оточуючими, щоб не видати свої плани втечі. Тому, це можна вважати своєрідною стратегією виживання людей у таборах примусової праці.

Особливі труднощі у житті в'язнів були пов'язані з відсутністю санітарно-гігієнічних умов. Про це згадували майже всі в'язні та свідки. Приміром, у таборі в с. Любимівка не було ні лазні, ні вбиральні³⁵. В інших таборах ситуація була

³⁰ VHA, USC ShF. Boltianskii I. (1997, July 27). Interview 35008. Interview by Irena Motkin.

³¹ VHA, USC ShF. Maidanskaia R. (1996, May 09). Interview 14760. Interview by Eugenia Lamihov.

³² VHA, USC ShF. Katsap M. (1997, June 22). Interview 30631. Interview by Boris Yablochnik.

³³ VHA, USC ShF. Ul'man R. (1997, August 07). Interview 35024. Interview by Maria Lackman.

³⁴ VHA, USC ShF. Reznik B. (1998, April 19). Interview 42389. Interview by Tatiana Samuilovna Badanina.

³⁵ YIU. Testimony n. 1059U.

подібною і свої природні потреби люди змушені були робити на трасі. І якщо вбиральні, все ж таки, в окремих таборах існували, то відсутність лазень була характерна для всіх таборів. Тому загальною пошестю для ув'язнених були воші. Ніякої санітарної обробки не проводилось і люди самостійно змушені були їх вбивати. Але це приносило мало користі та сприяло поширенню захворювань.

Загалом, всі свідки однак свідчать про те, що в німецьких таборах примусової праці дуже багато людей помирало від травм і різних захворювань, а також багато людей помирало не своєю смертю. Проте, найважче було хворим виживати у таборі. Самотужки з цим впоратись було майже неможливо.

Зі спогадів в'язнів можна зрозуміти, що були різні способи виживання хворих. Скажімо, Раїса Ульман, коли була у таборі в с. Широкому, захворіла на тиф. Спочатку хворих у цьому таборі не вбивали, але й не лікували. Але, з часом, коли в таборі почалася справжня епідемія, хворих, які зранку не могли вийти на перевірку, вбивали. Тому, Раїсу Ульман інші в'язні табору виводили вранці на перевірку і вона хоча б викрикувала своє ім'я. Але в цей час на роботу не ходила, мотивуючи це тим, що вона залишається у таборі на чергуванні³⁶. В іншому таборі, у с. Софіївка, теж було багато хворих на тиф. Захворів і, згадуваний вже, Ілля Болтянський. Але мати зуміла вивести його з табору та відвела до знайомого лікаря Савельєва із с. Софіївка, який переховував і лікував Іллю. Після того, як Ілля одужав, він знову повернувся до табору³⁷. Отже, попри відсутність будь-якого лікування, в'язні могли виживати лише за підтримки оточуючих.

Погіршував ситуацію у таборах важкий морально-психологічний стан в'язнів. Звичайно, якщо людина потрапляє у безвихідну ситуацію та постійно бачить навколо себе смерть і страждання, її з часом починає захоплювати депресія й інші пригнічені стани. Особливо, якщо людина не була підготовлена до цього, а більшість людей, які опинились у цих таборах, були звичайними колгоспниками різного віку та статі. І тому, більшість в'язнів, які вижили, описують своє перебування в таборі як період зневіри та суму. «Ніхто в таборі не плакав, бо не було сліз» – так описує своє життя в таборі Бася Резнік³⁸. Були й інші люди, які відмовлялись від спроб втечі або якогось опору, мотивуючи це тим, що у них не залишилось для кого жити. Жінка на ім'я Рахіль, яка перебувала у таборі разом із Марією Кацап, не схотіла уходити з табору саме через цю причину. Врешті, коли табір ліквідували, її теж було вбито³⁹.

Але для інших в'язнів таборів на перший план виходило виживання. Теплий одяг і взуття ставали важливими речами, які дозволяли вижити їх власникам коли знаходились на них, а також ставали засобами для виживання в разі їх обміну. Судячи зі спогадів очевидців, обмін був можливим як у межах табору, так і з місцевими мешканцями, які не були в'язнями. Скажімо, Марія Кацап, коли працювала на трасі, зуміла виміняти у місцевих українських жінок, що працювали поруч, їх документи на свій одяг⁴⁰. І ці документи допомогли їй після втечі з табору. Між в'язнями обмін теж відбувався, але здебільшого між

³⁶ VHA, USC ShF. Ul'man R. (1997, August 07). Interview 35024. Interview by Maria Lackman.

³⁷ VHA, USC ShF. Boltianskii I. (1997, July 27). Interview 35008. Interview by Irena Motkin.

³⁸ VHA, USC ShF. Reznik B. (1998, April 19). Interview 42389. Interview by Tatiana Samuilovna Badanina.

³⁹ VHA, USC ShF. Katsap M. (1997, June 22). Interview 30631. Interview by Boris Yablochnik.

⁴⁰ Ibidem.

знайомими та родичами. Часто було так, що батьки віддавали свій одяг дітям, щоб вони вижили.

У багатьох в'язнів не було взуття і тому вони обмотували ноги лахміттям. Часто одяг був той самий в якому їх забирали із сіл. Він був не по сезону і це ще більше ускладнювало життя та роботу людей. Так, Петро Нахутін згадував, що під час роботи на трасі його батько відморозив собі ноги, адже не було нормального взуття. Правда, свідок також згадує, що його батька та ще 9 в'язнів, які захворіли, відвезли до лікарні⁴¹. Думаю, що таким чином хтось із родичів чи знайомих хлопця намагався врятувати його від жорстокої дійсності. Адже після цієї «лікарні» хлопець вже не бачив свого батька. Його мати була вбита раніше, через травму ноги і неможливість далі працювати.

Ще однією зі стратегій виживання у таборах був активний або пасивний супротив, як це було можливо в тих умовах. Активним супротивом можна вважати вбивства охоронців. Про один із таких випадків згадував Ілля Болтянський. Під час роботи на трасі, його батько вбив охоронця за те, що той його вдарив. Хоча батька за це розстріляли, але його вчинок переконав Іллю Болтянського у необхідності втечі⁴². Прикладом пасивного супротиву може бути поширення серед в'язнів таборів закликів про втечу, мотивуючи це тим, що в іншому випадку їх все одно вб'ють. Такі заклики, зокрема, фіксувались у таборі в с. Широкому⁴³.

Зі свідчень очевидців і в'язнів стає зрозумілим, що у кожному з таборів був свій специфічний режим утримання. У деяких він був більш ліберальним, а в інших – надзвичайно суворим. До таборів в яких був більш-менш ліберальний режим можна віднести табір примусової праці у с. Широкому. Як згадувала Раїса Ульман, коли їх привели у цей табір, а це було ще в жовтні 1941 р., їм давали можливість сходити до дому, щоб взяти продукти й одяг⁴⁴. Хоч він і був огорожений колючим дротом, але втекти з табору було можливо. Але, як згадувала Бася Резник, не було куди тікати, адже в'язні дуже погано виглядали, у багатьох з них не було навіть взуття. Більше того, у навколишніх селах були об'яви, що за видачу єврея місцеві мешканці отримають велику винагороду до 500 марок⁴⁵. У той же час, можливість піти з табору була теж однією зі стратегій виживання, адже дозволяла в'язням отримувати від місцевих мешканців, у різний спосіб, продукти та їжу. Приміром, Василь Дудка згадував, що він, у роки нацистської окупації, мешкав у селищі Лісопитомник поряд з яким було багато таборів примусової праці, в тому числі й у с. Широкому. Його дід виготовляв із старих шинелей, обрізів тканини, щось на кшталт тулубів і віддавав їх євреям з цих таборів⁴⁶. Допомогали євреям з табору у с. Широкому місцеві мешканці також їжею. Самі в'язні свідчили, що коли вони працювали на трасі, місцеві мешканці їм інколи приносили їжу, а також передавали їжу, коли євреї вночі виходили з табору. Правда, за це вони повинні були зробити певну роботу⁴⁷.

⁴¹ VHA, USC ShF. Nakhutin P. (1998, January 15). Interview 39883. Interview by Artur Iolevich Fredekind.

⁴² VHA, USC ShF. Boltianskii I. (1997, July 27). Interview 35008. Interview by Irena Motkin.

⁴³ VHA, USC ShF. Reznik B. (1998, April 19). Interview 42389. Interview by Tatiana Samuilovna Badanina.

⁴⁴ VHA, USC ShF. Ul'man R. (1997, August 07). Interview 35024. Interview by Maria Lackman.

⁴⁵ VHA, USC ShF. Reznik B. (1998, April 19). Interview 42389. Interview by Tatiana Samuilovna Badanina.

⁴⁶ Горловский М. Праведники мира. *Шолом-алейхем* 2004. № 1, январь.

⁴⁷ VHA, USC ShF. Katsap M. (1997, June 22). Interview 30631. Interview by Boris Yablochnik.

Проте, відносно м'який режим у таборі не став на заваді ліквідації всіх його в'язнів. Свідки добре пам'ятають ліквідацію цього табору. Людей підводили до греблі, за якою був глибокий рів. Їх ставили на краю рову та розстрілювали з автоматів. Розстріли відбувались до того часу, поки не були знищені всі в'язні табору⁴⁸.

Можна було вийти і з табору в с. Новоюліївка, адже він не був огорожений проволокою. Але адміністрація табору видала наказ, що якщо зранку на перевірці буде виявлено, що хтось покинув табір, за це буде страчено 50 інших в'язнів⁴⁹. Правда, нами так і не знайдено підтверджень, що подібні акції в цьому таборі відбувались.

Режим утримання в таборі примусової праці у с. Вишневе теж можна охарактеризувати, як доволі лояльний. Табір був створений навколо гаража і ця територія хоч і не була огорожена, проте охоронялась. Це не заважало місцевим мешканцям допомагати євреям. Охоронці дозволяли давати їм їжу, але розмовляти було заборонено. Всього в таборі знаходилося до ста осіб. Свідок запам'ятала ліквідацію цього табору. Всіх євреїв, яких на той час вже лишилось близько 20, німці на машині відвезли до обриву і там розстріляли. Їх ставили обличчям до прірви, а ті, хто розстрілював, ставали позаду. Всіх розстріляли за один раз⁵⁰.

Інша ситуація була в таборі у селі Любимівка. Територія цього табору була обнесена колючим дротом і він посилено охоронявся. Це пояснюється тим, що до цього табору звозили протягом 1943 р. євреїв з інших трудових таборів на трасі і багатьох тут було вбито. А також, ще й тому, що раніше тут знаходився пересильний табір для військовополонених.

ЛІКВІДАЦІЯ ТАБОРІВ НА ТРАСІ ДГ IV ТА НАСИЛЛЯ ЩОДО В'ЯЗНІВ

Звичайно, якийсь час в'язні ще працювали, але згодом їх всіх вбивали. Це підтверджує досвід Іллі Болтянського. Він згадував, що коли він перебував у таборі в с. Софіївка, одного дня приїхали німці та поділили всіх в'язнів на дві групи: одну групу залишили у таборі і їх пізніше було вбито, а тих хто ще хоч якось міг працювати – відвезли до іншого табору у с. Любимівка. Цей табір охороняли німці, як казав свідок, молодь. Ці ж німці охороняли євреїв під час їхньої праці. І коли бачили, що хтось погано працює, нещадно його били⁵¹. Бася Резнік, яка також у цей час перебувала в цьому таборі, поглиблює інформацію Іллі Болтянського. Вона також згадує про німецьких підлітків 13-14 років, які відповідали за порядок у таборі та на будівництві. Вони були доволі жорстокі по відношенню до євреїв⁵².

Ліквідацію табору у с. Любимівка дуже добре пам'ятав місцевий мешканець. З його слів, біля табору було дві ями: одна силосна, а інша – в якій влітку зберігали лід. І біля цих двох ям відбувались розстріли. Євреїв виводили на розстріл по 2-3 особи, а сам розстріл здійснювали не охоронці табору, а інший німецький

⁴⁸ Свіча пам'яті... С. 401.

⁴⁹ VHA, USC ShF. Boltianskii I. (1997, July 27). Interview 35008. Interview by Irena Motkin.

⁵⁰ YIU. Testimony n.1086U.

⁵¹ VHA, USC ShF. Boltianskii I. (1997, July 27). Interview 35008. Interview by Irena Motkin.

⁵² VHA, USC ShF. Reznik B. (1998, April 19). Interview 42389. Interview by Tatiana Samuilovna Badanina.

підрозділ. Євреїв ставили обличчям до ями і так вбивали. Розстріли відбувались по декілька разів на день⁵³. Вже згадувана Бася Резнік більш детально пригадувала ліквідацію цього табору. Через 3 дні, після того як їх привезли із с. Новоюліївка, почалися розстріли. Вона також пригадувала дві ями біля яких відбувались розстріли, але стверджувала, що стріляли два латиші. Латиші були в стані алкогольного сп'яніння і частину євреїв розстріляли прямо у корівнику, в якому їх утримували. Бася Резнік врятувалась від розстрілу в корівнику, сховавшись за пічку і тому її не побачили вбивці⁵⁴. І так вона втекла із табору. Спогади цих людей, з одного боку, підтверджують ліквідацію табору, а з іншого – протиріччя у механізмі вбивства євреїв можуть бути свідченням того, що вбивства відбувались як у приміщенні, так і на вулиці біля згаданих ям.

Отже, не дивлячись на різні режими утримання, у всіх таборів примусової праці був лише один фінал – ліквідація табору та розстріл тих євреїв, які залишились у ньому. Тим, небагатьом, кому вдалось втекти з таких таборів, а потім ще й вижити, цей страшний досвід запам'ятався на все життя. Серед інших жахить, які вони пережили, всі згадують про знущання, які над ними чинили. Насильство над євреями відбувалося безпосередньо у таборі, під час роботи за межами табору, під час конвоювання їх між таборами або від села, де вони мешкали до табору. В усіх випадках винуватцями цього насилля були особи, які конвоювали й охороняли євреїв. Це були німці, латиші/литовці, члени інших військових формувань, або місцеві поліцаї.

Аналіз спогадів колишніх в'язнів доводить, що найбільше випадків насилля було під час роботи на трасі або в інших місцевостях, де змушували працювати євреїв. Як правило, це були побиття за начебто погану роботу. Одна зі свідків згадує, що євреїв з табору у с.Новоюліївка били під час роботи гумовим шлангом⁵⁵. Цей факт підтверджує і колишня ув'язнена з цього табору, яка уточнювала, що це був шланг від протигазу і побиття було звичним явищем під час роботи. А били євреїв, переважно, «поліцаї»⁵⁶. Інші свідки так само називають цих осіб поліцаями, але фактів залучення місцевої поліції до охорони таборів і, тим більше, до охорони євреїв під час їхньої роботи, нами не знайдено. Звичайно, у цих випадках, мова не йде про членів допоміжної української поліції, а скоріш за все про охоронців зі 111-го козацького батальйону.

З показів колишніх в'язнів можемо встановити особи деяких охоронців. Так, у таборі в с. Вільний Посад серед охоронців було два місцевих – Заруба та Дейнеко. Останній був колишнім вчителем і до в'язнів ставився досить лояльно. А от Заруба був жорстоким, у нього завжди наготові була гвинтівка та ногайка, якими він не гребував користуватись. Якось Заруба побачив, що матір свідка отримує допомогу від місцевого працівника на трасі. За це він сильно її побив ногойкою⁵⁷.

Інколи насилля на трасі призводило до смерті євреїв. Про такий випадок

⁵³ YIU. Testimony n.1061U.

⁵⁴ VHA, USC ShF. Reznik B. (1998, April 19). Interview 42389. Interview by Tatiana Samuilovna Badanina.

⁵⁵ YIU. Testimony n.1081U.

⁵⁶ VHA, USC ShF. Reznik B. (1998, April 19). Interview 42389. Interview by Tatiana Samuilovna Badanina.

⁵⁷ VHA, USC ShF. Maidanskaia R. (1996, May 09). Interview 14760. Interview by Eugenia Lamihov.

згадував Ілля Болтянський. Він бачив, як німець під час роботи на трасі спочатку сильно побив знайомого йому єврея Аврума Рабиновича, а потім і розстріляв його поруч у кущах⁵⁸.

Місцеві поліцаї, хоч і не залучались до охорони таборів, але, як правило, були одними з тих, хто конвоював євреїв від села до табору примусової праці. І в цей час також неодноразовими були випадки насилля над євреями. Так, лише місцеві поліцаї у травні 1942 р. конвоювали євреїв із поселення Новий Шлях до табору примусової праці у с. Широкому. Під час цього переходу один із поліцаїв убив вагітну жінку, яка не могла далі йти⁵⁹.

Коли робота на одній із ділянок завершувалась євреїв або переводили на іншу ділянку траси, або знищували. Так, Серафіма Борода згадувала, що під час роботи на трасі, в районі с. Широкого одна група євреїв, близько ста осіб, завершила роботу на своїй ділянці. Їм повідомила охорона, що їх відведуть на іншу ділянку, але насправді їх відвезли до Кривого Рогу і там розстріляли⁶⁰ (можливо в районі шахти № 5, адже свідок згадувала, що місцем розстрілу була шахта – *Авт.*). Однією з тих, хто врятувався у цей день, була Раїса Ульман, яка теж працювала на цій ділянці. Вона згадувала, що в один із липневих днів 1942 р. її та інших людей, які працювали на одній ділянці траси, почали заганяти силою до двох критих машин. Деяким євреям, хто був далі від цих машин і оточення, вдалось втекти, а Раїсу та інших загнали у фургони. Проте, кузов був закритий решіткою через яку Раїса зуміла пролізти та випала із машини, врятувавшись таким чином⁶¹. В інших місцях розстріли, судячи зі свідчень, відбувались біля траси. Так, Петро Нахутін згадував, що їх востаннє вивели на роботу 7 грудня 1942 р. Спочатку, коли йшли до місця роботи, охоронці латиші розстріляли двох євреїв. А коли вели назад, після роботи, відвели не у табір, а в лощину, що була поруч, і почали розстріл. Петру вдалось врятуватись, оскільки вже були сутінки і він, ще до пострілу, зумів впасти в яму. Після того, як всіх розстріляли, він виліз із ями і так врятувався⁶².

Отже, навіть фізична праця не була гарантією виживання людей у таборі. Єдиною можливістю вижити була втеча. І саме тому, що деяким в'язням вдалося втекти, ми сьогодні можемо відтворити багато аспектів їх виживання у таборах примусової праці. Сьогодні, аналізуючи спогади людей, які вижили, можна охарактеризувати два варіанти втечі з табору. Один варіант, коли люди втечу готували заздалегідь і навіть мали невдалі спроби. Скажімо, згадувана вже Раїса Ульман вперше намагалась здійснити втечу, зробивши підкоп під колючим дротом, яким був обнесений табір. Це відбувалося вночі, зі слів Раїси, вона так і не змогла зробити підкоп і змушена була полишити спробу. Але ця невдача переконала її, що втечу можна було здійснити лише з місця роботи. Одного дня, працюючи на трасі, вона зуміла схватись у кущах, а потім втекти через посадку, яка була поруч⁶³. Готувались до втечі з табору і врешті здійснили її сестри Анна та Клавдія Ройзіни. Вони, так само, після роботи не пішли до табору, а сховались

⁵⁸ VHA, USC ShF. Boltianskii I. (1997, July 27). Interview 35008. Interview by Irena Motkin.

⁵⁹ VHA, USC ShF. Mezherovskaia Z. (1998, January 29). Interview 40409. Interview by Artur Iolevich Fredekind.

⁶⁰ VHA, USC ShF. Boroda S. (1997, January 22). Interview 26711. Interview by Maria Lackman.

⁶¹ VHA, USC ShF. Ul'man R. (1997, August 07). Interview 35024. Interview by Maria Lackman.

⁶² VHA, USC ShF. Nakhutin P. (1998, January 15). Interview 39883. Interview by Artur Iolevich Fredekind.

⁶³ VHA, USC ShF. Ul'man R. (1997, August 07). Interview 35024. Interview by Maria Lackman.

у великих бур'янах, які росли поруч з трасою. Коли стемніло, вони побігли у напрямку Кривого Рогу⁶⁴.

Отже, підготовка та здійснення втечі була однією зі стратегій виживання у таборах примусової праці. Втечу готували заздалегідь, розмірковуючи над тим, як краще її здійснити. Але були випадки, коли в'язні змушені були діяти спонтанно, рятуючи своє життя. Прикладом може бути досвід Іллі Болтянського та Петра Нахутіна. Ці хлопці знаходились у різних таборах на трасі, але обидва вижили під час масового вбивства євреїв. Зрозуміло, що до втечі вони не готувались, але змушені були піти, щоб вижити.

Рятуючись із табору, багато людей йшло у невідомість, просто аби відійти подалі від загрозової місцевості. Згадуваний вже Ілля Болтянський вижив після ліквідації табору примусової праці у селі Любимівка. Під час розстрілу він впав у яму, а його зверху накрили трупи людей. Після того, як він виліз, біг через поля поки не побачив скирту соломи. У ній він заховався та перебував до ранку. Після, пішов у напрямку найближчого села⁶⁵. І подібних історій більшість. Але були і такі, які знали до кого потрібно йти. Переважно йшли до друзів, гарних знайомих або далеких родичів, які не були євреями за національністю. Скажімо, Раїса Майданська після втечі з табору у с. Вільний Посад прийшла до своєї подруги Галини Деликат. У неї була маленька дитина, але не дивлячись на це, вона переховувала у своєму будинку Раїсу Майданську протягом щонайменше 10 місяців⁶⁶. Так само і Зінаїда Мар'яновська, разом зі своєю матір'ю, після втечі з табору в с. Широкому попрямували до с. Гурівка, де мешкала родина Приходько. Це були їх давні друзі. У них вони переховувались на горищі, поки їх не побачив сусідський хлопчина і після цього вони змушені були піти⁶⁷.

Висновки

Німецькі табори примусової праці для євреїв мали важливе значення для будівництва траси між Кривим Рогом і Дніпропетровськом. Ці табори створювались протягом осені 1941 – зими 1942 рр. і до кінця 1943 р. всі вони були ліквідовані. Головною метою цих таборів було вбивство євреїв важкою фізичною працею. Тому у таборах, жодним чином не забезпечувались елементарні санітарно-гігієнічні умови, не було ніякого лікування, а за найменшу провинку людей могли вбити. У таких умовах деякі в'язні мешкали більше року і за цей час їх фізичний і моральний стан лише погіршувався.

Стратегії виживання в'язнів у таборах примусової праці передбачали: замкненість, адже будь-яка інформація про плани щодо втечі могла бути передана охоронцям табору; обмін продуктами й одягом, який давав можливість вижити в'язням; активний або пасивний супротив, який створював умови для втечі і, нарешті, підготована або спонтанна втеча із табору.

Крім виснажливої фізичної праці у таборах застосовувались різні форми насилля по відношенню до євреїв. Найбільш поширеною формою насилля було

⁶⁴ VHA, USC ShF. Roizina K. (1998, July 13). Interview 47269. Interview by Bronya Yakovlevna Borodyanskaya.

⁶⁵ VHA, USC ShF. Boltianskii I. (1997, July 27). Interview 35008. Interview by Irena Motkin.

⁶⁶ VHA, USC ShF. Maidanskaia R. (1996, May 09). Interview 14760. Interview by Eugenia Lamihov.

⁶⁷ VHA, USC ShF. Mezherovskaia Z. (1998, January 29). Interview 40409. Interview by Artur Iolevich Fredekind.

побиття, яке нерідко призводило до смерті фізично виснаженої людини. Також застосовувались фізичні та моральні знущання. Ці форми насилля могли відбуватись безпосередньо у таборі, під час роботи за межами табору, під час конвоювання в'язнів між таборами або від села, де вони мешкали до табору. В усіх випадках винуватцями цього насилля були особи, які конвоювали та охороняли євреїв. Це були німці, латиші/литовці, члени інших військових формувань, або місцеві поліцаї.

Фінансування. Це дослідження було профінансоване через проект EURIZON, який фінансується Європейським Союзом за грантовою угодою № 871072. Також це дослідження було здійснено завдяки доступу до джерел із колекції Visual History and Education of the Shoah Foundation (Університет Південної Каліфорнії, США).

REFERENCES

- Angrik, A.** (2015). Destruction and work: Jews and Transit Route IV in Central Ukraine. In **Brandon, R. & Lauer, V. (Eds.)**. *Shoah v Ukraini: istoria, svichennia, uvichnennia*. Kyiv: «Dukh i litera», 264-311 [in Ukrainian].
- Dean, M.** (2022). Forced Labor Camps for Jews in Reichskommissariat Ukraine: The Exploitation of Jewish Labor within the Holocaust in the East. *Eastern European Holocaust Studies*, 1, 1-22. DOI: 10.1515/eehs-2022-0002 [in English].
- Diubua, P.** (2011). *Keeper of memories*. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
- Dubyk, M.H. (Comp.)** (2000). *Directory of camps, prisons and ghettos in the occupied territory of Ukraine (1941-1944)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Gorlovskiy, M.** (2004). Righteous Among the Nations. *Sholem Aleichem*, 1 (January) [in Russian]
- Handrabura, N.** (2017). *A village of the general district 'Dnipropetrovsk' (1941-1944): exploitation, depletion and consequences* (Candidate's Thesis). Kryvyi Rih-Mykolaiv [in Ukrainian].
- Havryshko, M.** (2019). Rape in hiding places: sexual violence during the Holocaust in Ukraine. *Holokost i suchasnist: studiyi v Ukraini i sviti*, 1 (17), 10-30 [in Ukrainian].
- Havryshko, M.** (2020, May 18). Sexual Violence in the Holocaust: Perspectives from Ghettos and Camps in Ukraine. *Heinrich Böll Stiftung*. Retrieved from <https://ua.boell.org/en/2020/05/18/sexual-violence-holocaust-perspectives-ghettos-and-camps-ukraine> [in English].
- Ivchuk, N.** (2022). Gender-motivated violence during the Holocaust. In *Suspilno-politychni ta istorychni aspekty rozvytku suchasnoi yevreiskoi hromady Ukrainy: yevropeyskyi kontekst*. Kyiv: IPIEnD im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, pp. 329-344 [in Ukrainian].
- Kaparulin, Y.** (2020). The Holocaust in Southern Ukraine: The Response of Survived Jews of Kalinindorf District after the German Occupation. *Colloquia Humanistica*, 9, 153-180. DOI: 10.11649/ch.2020.011 [in English].
- Khoptiar, A.** (2020). Holocaust in Kamianets-Podilskyi Oblast: Chronology, Mechanisms, Methods of Extermination of the Jewish Population (July 1941 – January 1943). *Ukrainian historical journal*, 3, 90-103. DOI: 10.15407/uhj2020.03.090 [in Ukrainian].
- Kruglov, O.** (1997). *Destruction of the Jewish population of Ukraine in 1941-1944. Chronicle of events*. Mogilev-Podolskiy [in Russian].
- Kruglov, A., Umanskiy, A. & Shchupak, Y.** (2016). *Holocaust in Ukraine: Reich Commissariat 'Ukraine', Governorate 'Transnistria'*. Dnypro: Tkuma [in Russian].
- Lauer, V.** (2010). *Creation of the Nazi Empire and the Holocaust in Ukraine*. Kyiv: Zovnishtorhvydav Ukrainy; Ukrainyskyi tsentr vyvchennia istorii Holokostu [in Ukrainian].
- Naiman, O.** (2003). *History of the Jews of Ukraine*. Kyiv [in Ukrainian].
- Mykhalchuk, R.** (2020). "Small death jobs": the role of forced civilian persons in the Nazi plans of the Holocaust in the General District of Volyn-Podillia (on the materials of Yahad-In Unum). *East European Historical Bulletin*, 15, 157-165. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.15.205144> [in English].
- Mykhalchuk, R.** (2023). Holocaust oral history sources in the educational and scientific discourse (based on the sources of the Shoah Foundation of the University of Southern California and Yahad-In Unum in France). In *International multidisciplinary scientific and practical Internet conference «Innovative projects and paradigms of international education»*. Georgia, Tbilisi,

- Ukraine, Kyiv, February 28 – March 1. Pp. 118-121 [in English].
- Radchenko, O.** (2019). Forced labor of Jews in the construction of roads between Uman and Kirovograd, 1942-1943. *Holocaust I suchasnist*, 1 (17), 48-74 [in Ukrainian].
- Shliakhtych, R.** (2019). Holocaust in Countryside of Dnipropetrovska Oblast (by Testimony in the Yahad-In Unum Archive). *Roxolania Historica*, 2 (17), 188-198. DOI: 10.15421/30190212 [in Ukrainian].
- Shliakhtych, R. & Mykhalchuk, R.** (2022). Local police and the Holocaust in the general district 'Dnipropetrovsk' (Evidence from the districts of Kryvyi Rih and Stalindorf). *Intermarum: istoriia, polityka, kultura*, 11, 83-102. DOI: <https://doi.org/10.35433/history.112040> [in English].
- Veklenko, O.V. (Comp.)**. (2004). *Memory candle. To the 60th Anniversary of the liberation of the Kryvorizhzhia district from the German-fascist invaders*. Kryvyi Rih: Vydavnychi dim [in Ukrainian].
- Venher, A. (Comp.)**. (2021). *Stalindorf district: documents and materials*. Kyiv: BO BF «Memorial Holokostu 'Babyn Yar'» [in Ukrainian].
- Zabarko, B. (Ed. & Comp.)**. (2014). *We wanted to live... Testimonies and documents*. Book 2. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
- Zilinskyi, V.** (2019). "They Were Killed on the Spot": the Destruction of Jews During the Nazi Occupation in the Territory of the Lviv Region. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii: Istorychna. Special Issue*, 340-360 [in English].

Надійшла до редакції / Received: 21.11.2023

Схвалено до друку / Accepted: 19.08.2024